

BENDROJI POKOMUNISTINĖS TRANSFORMACIJOS TEORIJA¹

Zenono Norkaus knyga „On Baltic Slovenia and Adriatic Lithuania: a qualitative comparative analysis of patterns in post-communist transformation“ – tai gerokai pakeista knygos „Kokia demokratija, koks kapitalizmas?“² angliška versija, 2012 metais išleista „Apostrofos“ ir Vidurio Europos universito (*Central European University*) leidyklos.

Daugelis „Politologijos“ skaitytojų tikriausiai yra susipažinę su lietuviška knygos versija; be to, ji jau buvo nagrinėta mokslinėse recenzijose³. Todėl šioje recenzijoje daugiausia dėmesio skirsiu tam, kas angliškoje knygoje pasakyta naujo. Lyginant su lietuvišku variantu, vietoj dvidešimt vieno skyriaus palikti tik aštuoni. Nebėra dalių, skirtų Lietuvos skaitytojams pristatyti ne tiek mokslškai naujus, kiek „vadovėlinius“ metodologijos ir tranzitologinės literatūros dalykus. Pasak Zenono Norkaus, angliškoje versijoje palikta tai, kas yra

¹ Norkus Zenonas, *On Baltic Slovenia and Adriatic Lithuania: a qualitative comparative analysis of patterns in post-communist transformation*, Vilnius: Apostrofa; Budapest and New York: CEU Press, 2012.

² Norkus Z., *Kokia demokratija, koks kapitalizmas? Pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008.

³ Pavyzdžiui, Gudžinskas L., „Apie revoliucinį žygį į pokomunizmo kalnus ir šios kecionės rezultatus“, *Politologija* 55 (3), 2009.

„daugiau ar mažiau originalus indėlis į tyrimų sritį“⁴. Naujoje versijoje „pagrindinė postkomunistinės transformacijos kelių tipologija, pristatyta lietuviškos versijos vienuoliktame skyriuje, praplėsta iki visa apimančios teorijos, įtraukiančios visus pokomunistinės transformacijos atvejus“⁵. Ši knyga apima ilgesnį laikotarpį – įtraukiami naujaisi duomenys (iki 2011 metų).

Knygą sudaro dvi dalys. Pirmoji skirta bendrai pokomunistinės transformacijos kelių teorijai ir jos tikrinimui. Išskyręs kelias pradines sąlygas, Zenonas Norkus, remdamasis daugelio reikšmių kintamųjų kokybine lyginamąja analize (*multi-value Comparative Qualitative Analysis – mvCQA*), tiria, kaip būtų galima paaiškinti skirtingus šios transformacijos rezultatus 29-iais empiriškai stebimais atvejais. Pradinės sąlygos, kurių kiekviena gali įgauti keturias vertes, yra tokios: a) pokomunistinės transformacijos orientacija (galimi variantai: tęstinė, restitucinė, imitacinė ir inovatyvi); b) ekonominis išėjimo iš komunizmo tipas (galimi variantai: minimalios, dalinės, inkrementinės ir radikalios rinkos reformos); c) politinis išėjimo iš komunizmo tipas (galimi variantai: autoritarinio režimo tąsa (tęstinis), demokratizacija „iš viršaus“, antikomunistinė revoliucija „iš apačios“, „refoliucija“ (paktas tarp buvusių komunistų ir opozicijos elito)). Remiantis šiomis sąlygomis, aiškinami pokomunistinės transformacijos rezultatai, kurių svarbiausias yra tai, ar susikūrė liberalios demokratijos režimas.

Antroji dalis yra skirta vienam pokomunistinės transformacijos atvejui – Lietuvos – atskirais aspektais aptarti. Penktame skyriuje pateikiamas „Politologijos“ skaitytojams žinomas Lietuvos ekonominio atsilikimo nuo Estijos aiškinimas remiantis Weberio religine hipoteze, šeštame skyriuje – baltiškojo ir slovėniškojo kapitalizmą lyginimas bei diskusija apie tai, ar Lietuva galėjo tapti „baltiškąja“ Slovėnija. Septintame skyriuje nagrinėjamas prezidento apkaltos procesas Lietuvoje, remiantis filosofo Carlo Schmitto įžvalgomis.

⁴ P. 23–24.

⁵ P. 24.

Knygą galima pagirti dėl daugelio priežasčių. Visų pirma joje pateikiama nauja ir, mano nuomone, kol kas literatūroje sėkmingiausia „baltiškojo“ kapitalizmo konceptualizacija. Ankstesni bandymai klasifikuoti baltiškąjį kapitalizmą pagal kapitalizmų įvairovės sistemą dažniausiai priskirdavo jį liberalios rinkos ekonomikos (*liberal market economy* – LME) tipui dėl didelės nelygybės, silpnų profesinių sąjungų, orientavimosi į bendrųjų įgūdžių lavinimą ir pan. (pats Norkus knygoje „Kokia demokratija, koks kapitalizmas?“ taip pat laikėsi tokios pozicijos). Tačiau ši klasifikacija neatrodo visiškai pagrįsta dėl dviejų svarbių priežasčių – pirma, Baltijos šalyse nėra išsivysčiusių finansų (akcijų ir obligacijų) rinkų; antra, Baltijos valstybės nėra pasiekusios priešakinių gamybos technologijų linijų (gamina nedaug aukštosiomis technologijomis besiremiančių produktų). Todėl Norkus pagrįstai teigia, kad Baltijos šalys neturėtų būti priskiriamos prie liberalių rinkos ekonomikų (LME) ir siūlo konceptualizuoti jas kaip priklausomas rinkos ekonomikas (*dependent market economies* arba DME – terminas, kurį Višegrado šalims pasiūlė Vliegenthartas ir Nölke⁶). Tiesa, pabrėždamas skirtumus priklausomų rinkos ekonomikų būryje, Višegrado šalis Norkus siūlo vadinti porteriškojo-vėberiškojo, o Baltijos valstybes – fridmeniškojo-vėberiškojo kapitalizmo valstybėmis⁷.

Antroji knygos stiprybė – tai autoriaus pasiryžimas taikyti naujausią socialinių mokslų metodologiją. Šiuo atveju pasirinkta daugelio kintamųjų kokybinė lyginamoji analizė. Vienas įdomesnių (ir, kaip pripažįsta pats autorius, kontroversišku) dalykų knygoje – tai kontrafaktų konstravimas, kai formuluojamos išvados apie galimus pokomunistinės transformacijos rezultatus empiriškai nestebimomis, bet teoriškai galimomis pradinėmis sąlygomis. Nors kontrafaktų

⁶ Nölke A., Vliegenthart A., „Enlarging the Varieties of Capitalism: The Emergence of Dependent Market Economies in East Central Europe“, *World Politics* 61 (4), 2009, p. 670–702.

⁷ Remiantis liberalių pažiūrų ekonomisto Miltono Friedmano ir verslo studijų mokslininko Michaelo Porterio darbais.

konstravimas remiasi subjektyviomis, „kokybinėmis“ tyrėjo išvalgomis, šią užduotį atlikti padeda ir kokybinei lyginamajai analizei skirtos TOSMANA kompiuterinės programos įrankiai.

Autorius knygoje taip pat pateikia teorinių inovacijų. Pirma, Zenonas Norkus į bendrąją pokomunistinės transformacijos teoriją įtraukia Mariaus Povilo Šaulausko suformuluotą conceptualizaciją, siekdamas apibūdinti jau minėtą pirmąją sąlygą – pokomunistinės transformacijos orientaciją. Antra, nauja yra ekonominės transformacijos klasifikacija – atsisakoma plačiai paplitusio skirstymo į dvi priešybes (šoko terapiją ir laipsniškas reformas); pasitelkiami dar du variantai – dalinės reformos ir minimalios reformos. Pabrėžtina ir tai, kad autorius knygoje atsargiai apriboja teorijos veikimo lauką, bet kartu išlaiko tyrimo ambicingumą, siekdamas pateikti bendrą, visa apimančią transformacijos teoriją. Galiausiai pagirtina tai, kad autorius atsižvelgia tiek į struktūrinius, ekonominius („kietuosius“) kintamuosius, tiek į konstruktyvistinio pobūdžio aspektus – tai leidžia pateikti platesnį ir realistiškesnį pokomunistinės transformacijos vaizdą.

Kita pasiūlyta (nors knygoje neišplėta) įdomi mintis susijusi su Estijos ir Lietuvos „lenktynėmis“. Argumentuodamas, kodėl pasirinko lyginti Lietuvą ir Estiją, Zenonas Norkus teigia: „<...> reikėtų pradėti nuo vidinių arba esminių lyginimų: klausti, su kuriomis valstybėmis šalies gyventojai yra pratę lygintis.“⁸ Iš tikrųjų, kaip teigia autorius, lietuviai nesilygina su vokiečiais ar danais, bet lyginasi su estais. Be to, Lietuvoje yra susiformavęs Estijos kaip daugiau pasiekusios šalies įvaizdis. Norkaus mintys skatina kelti intriguojantį klausimą – galbūt nuolatinis lyginimasis su panašioje starto pozicijoje buvusiu, bet kur kas daugiau pasiekusia šalimi yra viena iš didelio politinio nepasitikėjimo ir nusivylimo savo šalies ekonomine ir politine situacija priežasčių Lietuvoje?

⁸ P. 202.

Tiesa, knygai galima būtų pateikti ir pastabų. Visų pirma skaitytojais – ypač mažiau susipažinę su tranzitologijos literatūra – gali pasigesti platesnio kitų autorių išvadų aptarimo. Zenonas Norkus užsimena, kad tranzitologai paprastai taiko kiekybinę metodologiją⁹. Be to, autorius cituoja Carsteno Schneiderio¹⁰ darbą, kuriame buvo taikyta kokybinė lyginamoji analizė susijusiems klausimams tirti, tačiau plačiau jo neaptaria. Galiausiai, kadangi Norkus įvardija savo teorines inovacijas, galima numanyti, jog kitų autorių darbuose buvo taikytos kitos teorijos. Skaitytojams būtų labai vertinga sužinoti, kuo skiriasi kitomis teorijomis ir (arba) metodologinėmis priegomis besiremiančių analizų išvados. Tuomet būtų galima geriau suvokti knygos (tiek teorijų, tiek specifinio metodologinio požiūrio) indėlį į bendrą mokslinę diskusiją. Pavyzdžiui, ką naujo, kitokio leidžia atskleisti kokybinė lyginamoji analizė, lyginant su tradiciškesne kiekybine metodologija?

Antra, nors, be abejonės, verta pagirti teorines inovacijas, jas galima ir kritikuoti. Knygoje pateikiami nepriklausomieji kintamieji (pradinės sąlygos) atrodo per mažai „nutolę“ nuo priklausomojo (transformacijos baigties arba rezultato) ir todėl galima išvelgti tau-tologinės argumentacijos simptomų. Viena iš aiškinamųjų sąlygų yra ekonominės transformacijos tipas, galintis įgyti tokias vertes: minimalios reformos, dalinės reformos, inkrementinės reformos, šoko terapija. Tačiau ar nėra ir giliau neanalizuojant akivaizdu, kad jeigu buvusi komunistinė ekonomikos sistema buvo reformuota minimaliai ar iš dalies, jos nebus galima laikyti liberalia demokratija? Panašią kritiką galima pritaikyti ir pirmajam – tęsiniam (kai išlieka autoritarinis režimas) politinės transformacijos tipui. Ir iš tikrųjų, žvelgiant į lentelę 143–144 p. matyti, kad *visais* atvejais, kai politinės transformacijos tipas buvo tęstinis, ir *visais* atvejais, kai ekonominė

⁹ P. 17.

¹⁰ Schneider C., *The Consolidation of Democracy. Comparing Europe and Latin America*, London: Routledge, 2009.

transformacija buvo dalinė arba minimali, liberali demokratija nesuiformavo.

Trečia, galima būtų abejoti dėl knygos vieningumo – ypač kalbant apie sąryšį tarp pirmosios ir antrosios jos dalių. Antrosios dalies iš esmės visi nepriklausomieji kintamieji (arba sąlygos) nėra tie, kurie taikomi pirmoje dalyje pateikiamoje bendroje pokomunistinės transformacijos teorijoje. Todėl nėra aišku, kaip antrosios dalies išvados papildoma pirmosios dalies teiginius, ir atvirkščiai.

Knygą neabejotinai galima rekomenduoti visiems, kurie domisi pokomunistine transformacija ir pokomunistiniu regionu (ypač jo ekonominių ir politinių modelių raida) bei metodologinėmis inovacijomis, susijusiomis su kokybinės lyginamosios analizės taikymu. Knygoje dera laki mokslinė vaizduotė su stipriai teoriškai ir empiriškai paremtais argumentais, autorius atskleidžia galias daugelio socialinių tyrimų sričių (ekonomikos, sociologijos, politologijos, istorijos) žinias.

VYTAUTAS KUOKŠTIS

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

Gudžinskas L., „Apie revoliucinį žygį į pokomunizmo kalnus ir šios kelionės rezultatus“, *Politologija* 55 (3), 2009.

Nölke A., Vliegenthart A., „Enlarging the Varieties of Capitalism: The Emergence of Dependent Market Economies in East Central Europe“, *World Politics* 61 (4), 2009, p. 670–702.

Schneider C., *The Consolidation of Democracy. Comparing Europe and Latin America*, London: Routledge, 2009.

Norkus Z., *Kokia demokratija, koks kapitalizmas? Pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008.